

RAZVOJ STANOVNIŠTVA HRVATSKE - REPRODUKCIJSKE ODREDNICE²

SAŽETAK

Predmet ovog rada predstavlja istraživanje reprodukcijskih odrednica razvoja stanovništva Hrvatske u drugoj polovici 20. stoljeća. Prve dvije grupe čine demografske odrednice i to ukupan broj žena u fertilnoj dobi (15-49 godina) i struktura prema dobi fertilnog ženskog stanovništva, dok treću grupu čine društvene odrednice reprodukcije sadržane u specifičnim stopama fertiliteta prema dobi. U međupopisnom razdoblju 1953.-1971. godine, generacijska depopulacija ženskog stanovništva uslijedila je kako pod utjecajem promjena u dobnoj strukturi ženskog fertilnog stanovništva, tako i djelovanjem smanjivanja specifičnih stopa fertiliteta u dobi najveće fiziološke plodnosti (20-29 godina). U međupopisnom razdoblju 1981.-2001., sve tri grupe navedenih odrednica djelovale su na smanjivanje ukupnog broja stanovnika, odnosno opsega njegove reprodukcije.

Ključne riječi: razvoj stanovništva, depopulacija, starenje fertilnog stanovništva, reprodukcija stanovništva.

1. Uvod

Predmet ovoga rada je analitičko razmatranje reprodukcijskih odrednica razvoja stanovništva u Hrvatskoj i to tijekom razdoblja prošlih pedeset godina (1950.-2000.). Te su odrednice izraz dugoročnih demografskih procesa u prošlosti, ali su isto tako izrazito značajne za budući razvoj našeg stanovništva.

Hrvatska spada među europske zemlje s posttranzicijskim obilježjima razvoja stanovništva. Većina tih zemalja nalazi se u posttranzicijskoj etapi razvoja stanovništva, odnosno u raznim podetapama tzv. druge demografske tranzicije (van de Kaa, 1987.). U pitanju su pojedine podetape posttranzicijske etape koje označavaju prijelaz totalne stope fertiliteta s niske pozitivne stope na razinu te stope koja više ne osigurava

¹ Akademik, HAZU, Zagreb

² Članak primljen: 04. 02. 2004.; Članak prihvaćen: 13. 04. 2004.

obnavljanje generacija, koja se nalazi ispod razine njihove «zamjene», a u uvjetima niske, posttranzicijske stope mortaliteta. To su razvijene zemlje zapadne i sjeverozapadne Europe, zatim zemlje Južne Europe i istočnoeuropske, bivše socijalističke zemlje (skupina «zemlja u tranziciji»). U 2000. godini od ukupno 46 zemalja Europe (43 su članice Vijeća Europe, a tri nečlanice), samo je jedna zemlja (Turska) imala totalnu stopu fertiliteta znatno iznad razine obnavljanja (2,50), dok su dvije (Albanija i Island) imale stopu nešto iznad razine obnavljanja generacija (2,1 djece po jednoj ženi u fertilnom razdoblju, uz apstrakciju od djelovanja mortaliteta).³ Sve ostale zemlje imale su tu stopu ispod razine obnavljanja stanovništva. Među njima, najveću je stopu, između 1,7 i 1,9, zabilježilo nekoliko zemalja zapadne i sjeverozapadne Europe, uglavnom one s dugom tradicijom populacijske politike (prvenstveno Francuska, ali i nordijske zemlje. (Council of Europe, 2001; Prioux, 2003.). U 23 zemlje ta je stopa bila ispod 1,5 (među njima i Hrvatska).

U svim zemljama u kojima je razina totalne stope fertiliteta ispod 1,5 u tijeku je više ili manje izražen proces ukupne depopulacije (smanjivanja ukupnog broja stanovnika), uvjetovan pretežno prirodnom depopulacijom, a nekada zajednički - i prirodnom depopulacijom i negativnim saldom migracije (što je slučaj u Hrvatskoj). Istodobno, u tijeku je i proces starenja ukupnog stanovništva, a u okviru njega starenje pojedinih funkcionalnih dobnih grupa (fertilno stanovništvo, radna snaga, poljoprivredno i seosko stanovništvo, nepoljoprivredno i gradsko itd.). Činjenica je da je zabrinutost vlada većine tih zemalja za takve demografske procese znatno porasla u 1990-im godinama, jer su se oni intenzivirali. Porasla je svijest o dugoročnim nepovoljnim posljedicama koje takvi demografski trendovi imaju za ukupan društveni razvoj, a osobito za gospodarski i socijalni razvoj, kao i to da njihove specifične posljedice dolaze do izražaja u svim područjima ljudske djelatnosti (u gospodarstvu, u zdravstvu, u školstvu, u području financija, fondova za mirovinsko osiguranje i socijalnu skrb, itd.). Sve su to razlozi koji upućuju na potrebu analitičkog razmatranja reprodukcijских odrednica razvoja stanovništva i to u uvjetima posttranzicijske etape, kao i valoriziranja njihovog značenja za budući razvoj stanovništva i ukupan društveni razvoj.

2. Kretanje ukupnog broja stanovnika i njegovih prirodnih sastavnica

Prirodno kretanje stanovništva je dominantna sastavnica ukupnog kretanja stanovništva u većini zemalja u svijetu. Stoga je razumljivo da bitne karakteristike ukupnog kretanja stanovništva određuje specifični, u određenoj zemlji postojeći tip reprodukcije stanovništva. Pojam reprodukcije pritom se uzima u njegovom užem značenju, koje podrazumijeva reprodukciju stanovništva na koju djeluju isključivo sastavnice

³ Za Albaniju je kod kretanja totalne stope fertiliteta zanimljivo, gledano u dužem vremenskom statističkom nizu, da je ista znatno varirala. Tako je npr. još u 1980. iznosila 3,62, u 1990. godini 3,00, u 1995. 2,62, da bi u 1998. iznosila 2,18, a u 1999. godini 2,10. (Council of Europe, 2001.) Za pretpostaviti je, da je značajan pad te stope, koji je nastupio u 1998. godini u odnosu na 1995., izraz promjene metodologije praćenja vitalnih događaja prema europskim standardima (jer se od 1998. kao rođeni i umrli evidentiraju samo oni rođeni i umrli «u zemlji»).

prirodnog kretanja (natalitet i mortalitet), dok se migracija ne uzima u obzir. U zemljama u razvoju, pa i u većini srednje razvijenih zemalja, prirodni prirast ima pretežan udio u ukupnom porastu populacije. U razvijenim zemljama Europe, koje su u posttranzicijskoj etapi razvoja, sa niskom stopom nataliteta i mortaliteta, s tendencijom da stopa mortaliteta nadvisi natalitetnu stopu, sa totalnom stopom fertiliteta znatno ispod razine potrebne za obnavljanje stanovništva, - to više ne stoji. Udio prirodnog prirasta sve je manji, a kada se on transformira u prirodno smanjenje, pozitivni migracijski saldo je kratkoročno jedina moguća odrednica porasta stanovništva. Naime, u tim zemljama, tijekom dvaju posljednjih desetljeća 20. stoljeća, a osobito u 1990-im godinama, imigracija je dobivala i dalje dobiva sve veći ponder. Zbog nastalog natalitetnog deficita i tendencije njegova povećanja u 1990-im godinama,⁴ mnoge razvijene europske zemlje sve više ovise o imigraciji, koja dobiva (gledano kroz pozitivni migracijski saldo u odnosu na prirodno smanjenje) dominantan udio u ukupnoj godišnjoj i međupopisnoj promjeni broja stanovnika. Te zemlje svoje potrebe za radnom snagom, primarno s obzirom na njena poželjna strukturna obilježja (dob, kvalifikacija, zanimanje), sve više podmiruju uvozom stranih radnika (UN, Replacement migration, 2000).

Razmatrajući sastavnice prirodnog kretanja stanovništva Hrvatske, ovdje ćemo analizirati reprodukciju stanovništva u užem smislu. Budući da je Hrvatska otvoreno migracijsko područje, radi se o određenom demografskom redukcionizmu, koji donekle opravdavaju sljedeći razlozi: (1) Hrvatska je zemlja na znatno nižem stupnju privrednog razvoja nego razvijene europske zemlje i samo je prema formalnim, demografsko statističkim kriterijima koje postulira ta teorija demografske tranzicije, u posttranzicijskoj etapi, preciznije u etapi svojevrzne «kvaziposttranzicije» (Wertheimer-Baletić, 1992); (2) prirodno kretanje je u glavnini razmatranog razdoblja poslije Drugog svjetskog rata, gotovo četiri desetljeća, sve do 1991., bilo bitna odrednica porasta broja stanovnika, iako je negativni migracijski saldo djelovao na smanjivanje tog porasta stanovništva sve do godine 1991. i ubrzavao trend prema nultom rastu, koji je naročito tijekom 1980-tih godina došao do izražaja. Međutim, nakon 1991. godine, povezano uz ratnu agresiju na Hrvatsku i ratom te privrednom recesijom uvjetovanu emigraciju, negativni migracijski saldo postao je dominantnom odrednicom smanjivanja ukupnog broja stanovnika u Hrvatskoj (Wertheimer-Baletić, 2003).

Temeljni demografski okvir razvoja stanovništva čini ukupan broj stanovnika, koji u Hrvatskoj, u drugoj polovici 20. stoljeća, bitno obilježava usporavanje stope porasta stanovništva. Ono je započelo intenzivnije nakon 1961. godine, dok je u međupopisnom razdoblju 1991.-2001. došlo do smanjenja ukupnog broja stanovnika, odnosno do negativne stope porasta. (Vidjeti tablicu br. 1.).

⁴ Pod natalitetnim deficitom u demografskoj se literaturi podrazumijeva diferencija između totalne stope fertiliteta na razini zamjene i stvarne, registrirane stope. U Hrvatskoj on iznosi 0,7 djece, čime se Hrvatska svrstala u grupu europskih zemalja sa izrazitim natalitetnim deficitom.

Tablica 1.

Kretanje stanovništva Hrvatske u popisima između 1948. i 2001. godine

Godina popisa	Broj stanovnika	Indeksi 1948=100	Verižni indeksi	Prosječna godišnja stopa porasta/pada između dva popisa (%)
1948.	3 779 858	100,0	-	- 0,01***
1953.	3 936 022	104,1	104,1	0,81
1961.	4 159 696	110,0	105,7	0,69
1971.	4 426 221	117,1	106,4	0,62
1981.	4 601 464	121,7	103,9	0,39
1991.	4 784 265	126,6	103,9	0,39
-	-	-	-	-
2001.*	4 437 430			
2001.**	4 492 049	118,8	93,9	-0,60

* Popis 2001. je proveden prema koncepciji prisutnog (de facto) stanovništva.

** Da je u popisu 2001. bila primijenjena ista koncepcija kao i u popisu 1991. (de iure koncepcija), rezultat bi bio kao gore.

*** Prosječna godišnja stopa smanjenja stanovnika u međupopisnom razdoblju 1931. – 1948. godine

Izvor: Knjige popisa stanovništva

Proizlazi da je u svim međupopisnim razdobljima, osim u razdobljima koja obilježava rat (1931.-1948. i 1991.-2001. godine), prosječna godišnja stopa promjene ukupnog broja stanovnika bila pozitivnog predznaka, ali se ona stalno smanjivala. Od prvog poslijeratnog međupopisnog razdoblja (1948.-1953.), kada je iznosila 0,81%, do razdoblja 1971.-1981. i razdoblja 1981.-1991. radikalno je smanjena, prepolovljena je i iznosila je u oba razdoblja prosječno godišnje 0,39%.

Međutim, usporedba ukupnog broja stanovnika Hrvatske u popisima 1991. i 2001. je otežana činjenicom da je u popisu 2001. primijenjena, u skladu s preporukama Populacijskog odjela UN-a i Ekonomske komisije UN-a za Europu⁵, nova definicija ukupnog broja stanovnika (modificirana definicija «de facto» stanovništva), dok je u prethodnim popisima (od 1948. do 1991. godine) bila primijenjena definicija stalnog stanovništva (definicija «de iure»)⁶. Da bi se dobili usporedivi podaci za ta dva popisa, na rezultate popisa u 2001., primijenili smo definiciju ukupnog stanovništva iz popisa 1991. godine. Tada proizlazi da se broj stanovnika Hrvatske u tom desetljeću smanjio prosječnom godišnjom stopom od -0,6% (za - 6,1%). To je smanjenje

⁵ Vidjeti: UN Commission for Europe and the Statistical Office of the European Communities, «Recommendations for the 2000 Censuses of Population and Housing in ECE Region», New York 1998.

⁶ U popisu 2001. u Hrvatskoj, definicija ukupnog stanovništva temelji se na načelu «uobičajeno boravište» (usual residence), a bitno joj je obilježje da naše građane na radu u inozemstvu koji su tamo duže od godine dana ne ubraja u naše stanovništvo. (Vidjeti. Popis stanovništva, kućanstava i stanova, 31.ožujak 2001., Metodološka objašnjenja, Državni zavod za statistiku, Zagreb,

posljedica dugotrajno niske i opadajuće stope nataliteta i prirodnog prirasta stanovništva, negativne migracijske bilance i ratnih ljudskih gubitaka u Domovinskom ratu početkom 1990-ih godina, čimbenika koji su bili pod utjecajem gospodarskih, političkih i ukupnih društveno relevantnih procesa.

Promjene nastale u sastavnicama prirodnog kretanja stanovništva Hrvatske u razdoblju od 1950. do 2002. godine pokazuje tablica br. 2.

Tablica 2.

Prirodno kretanje ukupnog stanovništva Hrvatske
 između 1950. i 2002. godine

Godina	Broj živorođenih	Broj umrlih	Prirodni prirast/ smanjenje	Stopa (na 1000 stanovnika)		
				nataliteta	mortaliteta	prir.prirasta / smanjenja
1950.	95.560	47.292	48.268	24,8	12,3	12,5
1955.	88.657	42.035	46.662	22,1	10,5	11,6
1960.	76.156	41.361	34.795	18,4	10,0	8,4
1965.	71.186	39.936	31.250	16,7	9,4	7,3
1970.	61.103	44.147	16.956	13,9	10,1	3,8
1975.	57.016	45.640	21.376	14,9	10,1	4,8
1980.	68.220	50.100	18.120	14,9	10,9	4,0
1985.	63.170	52.673	10.497	13,5	11,2	2,3
1990.	55.409	52.192	3.127	11,7	10	1,7
1995.	50.182	50.536	-354	11,2	11,3	-0,1
2000.*	43.746*	50.246*	-6.500*	10,0*	11,5*	-1,5*
2001.*	40.993*	49.552*	-8.559*	9,2*	11,2*	-2,0*
2002.*	40.094*	50.569*	-10.475*	9,0*	11,4*	-2,4*

* Broj živorođenih i umrlih od 1998. na dalje odnosi se samo na one «u zemlji», dakle na rođene i umrle u Hrvatskoj (bez onih «u inozemstvu»).

Izvor: Podaci demografske statistike, Priopćenja, Državni zavod za statistiku, Zagreb

Za navedeno polustoljetno razdoblje izražena je opća tendencija smanjivanja nataliteta i prirodnog prirasta. Smanjivanje nataliteta bilo je bitna dinamička odrednica smanjivanja prirodnog prirasta, dok je opći mortalitet opadao znatno sporije ili stagnirao. U toj su tablici za reprodukciju stanovništva relativni podaci o promjeni u broju živorođene djece. Taj se broj, uz manje oscilacije, konstantno smanjivao, povezano uglavnom uz učinak pomaka generacija, (odnosno zakona demografskog momentuma sadržanog u postupnim promjenama u dobnj strukturi). Tako se između 1950. i 1990. godine (zadnje godine prije Domovinskog rata) broj živorođenih smanjio za ukupno 40.151 djece ili za 42,0%.

Nakon 1990. to se smanjivanje nastavilo, da bi u 2001. broj živorođenih iznosio 40.993, a u 2002. godini svega 40.094.⁷

Imajući na umu rat u Hrvatskoj i kasnije u Bosni i Hercegovini u 1990-im godinama, veliki broj izbjeglica koje su iz Bosne i Hercegovine dolazile u Hrvatsku, te činjenicu da su mnogi uzeli hrvatsko državljanstvo, a kasnije se nastanili u inozemstvu, potrebno je razdvojiti ukupan broj živorođenih i umrlih, na one rođene i umrle «u zemlji» (u Hrvatskoj) i «u inozemstvu».⁸ Tada se pokazuje da je za stanovništvo «u zemlji», u svim godinama između 1991. i 1998., stanje bilo nepovoljnije, jer je u svim tim godinama zabilježeno prirodno smanjenje stanovništva, dok je istodobno za stanovništvo «u inozemstvu» (među kojem je brojno bilo mlađe stanovništvo i to pretežno izbjeglice iz Bosne i Hercegovine) u svim tim godinama zabilježen prirodni prirast. Ta je činjenica «prikrivala» stvarno stanje sastavnica prirodne promjene stanovništva «u zemlji».

Iz analitičkog razmatranja prirodnog kretanja proizlazi da je smanjivanje prirodnog prirasta bilo primarno uvjetovano smanjivanjem nataliteta. Stopa nataliteta je između 1950. i 1990. signifikantno smanjena i to sa srednjetrancizijske razine od 24,8 promila na posttrancizijsku razinu od 11,7 promila (ukupno za 52,8%). Između 1991. i 2002. ona je smanjena s 11,7 na 9,0 promila; dakle prema formalnim demografsko-statističkim kriterijima na vrlo nisku razinu (ispod 10 na 1000 stanovnika).

Pri svemu tome ne smije se zaboraviti činjenica da se i u nas prosječna dob žene pri rađanju prvog djeteta polagano pomiče u kasnije godine (tzv. tempo efekt)⁹, što nesumnjivo djeluje – uz ostale faktore – na smanjivanje fertiliteta (periodskog i završenog). U zapadnoeuropskim zemljama taj je trend mnogo izraženiji, pa se tamo povećanje prosječne dobi žene pri rađanju prvog djeteta danas smatra bitnim čimbenikom niskog i opadajućeg nataliteta. (Lutz, O'Neil, Scherbov, 2003).

Budući da se stopa mortaliteta stanovništva u razdoblju 1950.-2000. godine smanjivala znatno sporije nego stopa nataliteta, a poslije 1960. je uglavnom oscilirala u rasponu od 10 do 11 promila, nizak i opadajući prirodni prirast stanovništva Hrvatske s tendencijom prema nultoj razini dominantno je bio pod utjecajem smanjivanja nataliteta. Stagnacija i blagi porast opće stope mortaliteta između 1960. i 1990. godine, te napore između 1990. i 2000., bio je pod bitnim utjecajem produženja života, starenja stanovništva i ratnih gubitaka u Domovinskom ratu. Prema tome, na temelju niskog,

⁷ Od 1998. godine, u skladu s preporukama Europske ekonomske komisije UN-a, u nas je primijenjena nova metodologija evidentiranja broja živorođenih i umrlih osoba. Naime, do 1998. u naše su matične knjige rođenih i umrlih upisivane sve osobe, i «u zemlji» i «u inozemstvu», ali od 1998. nadalje, evidentiraju se samo rođeni, odnosno živorođeni i umrli «u zemlji» tj. u Hrvatskoj (bez onih «u inozemstvu»). Ta je činjenica u podacima nakon 1998. godine nešto ubrzala pad broja živorođenih, a donekle i umrlih osoba, te relativno nešto povećala iznos prirodnog smanjenja (viška broj umrlih nad rođenima).

⁸ Nakon 1990. godine prirodni prirast za ukupno stanovništvo Hrvatske, imao je negativan predznak i to između 1991. i 1995. godine, a 1996., 1997. i 1998. godine imao je pozitivan predznak. Istodobno je on za stanovništvo «u zemlji» bio negativan (1996. g. – 1.439, 1997. g. – 2.197, te 1998. g. – 5.243), a za osobe «u inozemstvu» – pozitivan (1996. godine 4.614, 1997. g. 5.5743, te 1998. godine 7.033). (Wertheimer-Baletić, 2001.:112).

⁹ U Hrvatskoj je 1950. prosječna dob pri rađanju prvog djeteta iznosila 22,0 godina, u 1960. je iznosila 23,2 godine, a u 2000 godini 25,7 godina. Istodobno je (u 2000. godini) ta dob bila najveća u Velikoj Britaniji (29,1 godinu), Švicarskoj (28,7 godina) i u Švedskoj (27,9 godina). (Council of Europe, 2001.).

opadajućeg nataliteta i starenjem uvjetovanog višeg mortaliteta, uslijedilo je prirodno smanjivanje stanovništva.

Prirodni prirast stanovništva pokazao je u skladu s promjenama njegovih sastavnica u cijelom razdoblju 1950.-1990. tendenciju smanjivanja prema nultoj razini. U 1950. godini iznosio je 12,5 promila na 1000 stanovnika, u 1960. 8,9 promila, u 1970. 3,9 promila, u 1980. 4,0 promila, a u 1990. svega 0,7 promila. Nakon 1990. on «prelazi» u negativni «prirast», tj. u prirodnu depopulaciju (broj umrlih nadvisuje broj živorođenih). Ta je pojava s jedne strane nastavak dotadašnjeg trenda smanjivanja nataliteta i prirodnog prirasta, a s druge je strane na nju djelovao rat u Hrvatskoj u prvoj polovici 1990-ih godina, praćen – uz ostalo – nastavkom iseljavanja iz Hrvatske pretežno mladog stanovništva. Na to je tijekom 1990-ih godina djelovala i privredna recesija praćena visokom nezaposlenosti, koja je i danas bitan čimbenik iseljavanja mladih. U 2001. godini prirodno je smanjenje iznosilo –8.559, a u 2002. godini taj se iznos dalje povećava na –10.475. To indicira da je u Hrvatskoj, u procesu reprodukcije stanovništva, u tijeku *negativna populacijska inercija*, koja snagom nastavka nepovoljnih promjena u dobnoj strukturi izaziva daljnju naglašenost ukupnog prirodnog smanjenja stanovništva, zatim ubrzava i prostorno širi proces prirodne i ukupne depopulacije.

Opća stopa fertiliteta kao agregatni pokazatelj fertiliteta¹⁰ pokazuje u navedenom razdoblju istosmjerno kretanje kao i opća stopa nataliteta. Ona je naime slijedila kretanje opće stope nataliteta: njeno značajno smanjenje do godine 1970., zatim porast i određenu stabilizaciju tijekom 1970-ih godina, konstantno smanjenje nakon 1980., sve do 2002. godine (posljednje za koju raspoložemo podacima demografske statistike). To znači da su ove obje opće stope, i nataliteta i fertiliteta, bile pod jakim utjecajem promjena dobne strukture stanovništva, koja općenito određuje njihovu dugoročnu dinamiku.

3. Odrednice reprodukcije stanovništva

Procjena potencijala biološke reprodukcije stanovništva, posebno sa aspekta procjene veličine obnavljanja generacija, zahtijeva analizu demografskih i društvenih odrednica te reprodukcije. Tri su bitne odrednice reprodukcije koje se mogu kvantificirati: (1) kretanje ukupnog broja ženskog stanovništva u fertilnoj dobi (15-49 godina); (2) promjene u dobnoj strukturi fertilnog kontingenta ženskog stanovništva, i (3) specifične stope fertiliteta prema dobi. Prve dvije su demografske odrednice reprodukcije, jer su bitno uvjetovane demografskim čimbenicima, odnosno sastavnicama prirodnog kretanja stanovništva. Posredno, dakako, na njih djeluju društveno-gospodarski, zdravstveni, politički i drugi čimbenici. Treću grupu odrednica koje se izražavaju kroz specifične stope fertiliteta prema dobi, čine društvene odrednice u najširem značenju tog pojma, kojih su promjene bitno određene kompleksnim

¹⁰ Opća stopa fertiliteta je modificirana (u nazivniku) opća stopa nataliteta. Ona je kvocijent broja živorođene djece i broja žena u fertilnoj dobi pomnožena s 1000.

utjecajem mnogih, međusobno povezanih društvenih čimbenika (od gospodarskih i socijalnih do kulturnih, političkih, tradicionalnih i dr.).

Promjene u ukupnom broju ženskog stanovništva u fertilnoj dobi prema popisima stanovništva od 1953. do 2001. godine pokazuje tablica 3.

Tablica 3.

Broj ženskog stanovništva u fertilnoj dobi (15-49 godina)
u popisima od 1953. do 2001. godine

Godina popisa	Ukupan broj ženskog stanovništva	Od toga broj žena u fertilnoj dobi	Udio fertilnog kontingenta (u %)
1953.	2 074.793	1 094.259	52,7
1961.	2 173.492	1 064.914	49,0
1971.	2 287.173	1 174.448	51,3
1981.	2 374.579	1 152.704	48,5
1991.	2 465 642	1 149.407	46,6
-	-	-	-
2001.*	2 301.560	1.080.121	46,9

* Podaci iz popisa stanovništva 2001. godine nisu posve usporedivi s podacima ranijih popisa zbog promjene koncepcije popisa 2001. godine.

Izvor: Knjige popisa stanovništva

Promjene nastale u ukupnom broju žena u fertilnoj dobi slijedile su smjer promjena u ukupnom broju našeg stanovništva. Tako se ukupan broj žena između 1953. i 1991. povećao s 2.075 tisuća na 2.466 tisuća, ili ukupno za 391 tisuću (za 18,8%). U međupopisnom razdoblju 1991.-2001. njihov se broj smanjio usporedno sa smanjenjem ukupnog broja stanovnika i to s 2.466 tisuća na 2.302 tisuće, ili za oko 164 tisuće (za 6%). Ukupan broj žena u fertilnoj dobi života se između 1953. i 1991. također povećao. U 1953. je iznosio 1.094 tisuće, a u 1991. godini 1.149 tisuća, što znači da se povećao za ukupno 55 tisuća ili za 5,0%. To je povećanje znatno sporije u odnosu na povećanje ukupnog broja ženskog stanovništva u navedenom razdoblju. Analiza prema pojedinim međupopisnim razdobljima pokazuje da se broj žena u fertilnoj dobi već nakon 1971. počeo smanjivati (sa 1.174 tisuća u 1971., na 1.080 tisuća u 2001. godini). Nadalje, njihov udio u ukupnom ženskom stanovništvu u razdoblju 1953.-1991. opadao je brže nego udio ukupnog ženskog u ukupnom stanovništvu (udio prvih se smanjio s 52,7% na 46,6%, dok se udio drugih smanjio sporije, tj. s 52,7% na 51,5%). Ta se diskrepancija može objasniti starenjem ženskog stanovništva, koje je zbog njegova prosječno dužeg trajanja života, izraženo jakim porastom koeficijenta feminiteta u staračkoj dobi (za žene 60 i više godina). Vjerojatno je tome pridonijela, naročito nakon 1980. godine, emigracija žena iz mlađeg dijela fertile dobi (15 do 25 godina), zbog porasta potražnje u zapadnoeuropskim zemljama za mlađom ženskom radnom snagom određenih zanimanja (osoblje u ugostiteljstvu, medicinsko osoblje, osobito medicinske sestre, mlađe osobe za njegu starijih osoba i sl.). (Wistrich, 2001).

Međupopisno razdoblje 1991. – 2001. godine, kao razdoblje u kojem se dogodio rat, pokazuje da se broj žena u fertilnoj dobi znatno smanjio (s 1.149 tisuća na 1.080 tisuća ili za ukupno oko 69 tisuća (odnosno za – 6%). To je specifičan dobnospolni strukturni izraz procesa ukupne depopulacije koji je u nas uzeo maha u tom međupopisnom desetljeću, povezano uz djelovanje ranije spomenutih specifičnih odrednica demografskih pojava i procesa.

Kretanje ukupnog broja žena u fertilnoj dobi usporedno s ukupnim brojem ženskog stanovništva pokazuje njihovu diferencijalnu međupopisnu dinamiku. Promjene ukupnog broja žena i njihovog fertilnog kontingenta nastale u popisima nakon 1953. godine u odnosu na godinu 1953. (indeksi na stalnoj bazi 1953=100) razlikuju se prema stabilnosti promjene i predzanku promjene. Dok je broj prvih stalno rastao, uz izrazito smanjenje porasta jedino u razdoblju 1991.-2001. godine, broj drugih, tj. žena u fertilnoj dobi, oscilirao je u promjeni broja (smanjio se između 1953. i 1961., rastao od 1961. do 1971., i dalje od 1971.-1991., te ponovno opadao između 1991. i 2001. godine). Dinamika ovih kontingenata u pojedinim međupopisnim razdobljima, koju pokazuju verižni indeksi kao pokazatelji dinamike brojčane promjene, jasno potvrđuje gornju konstataciju o diferencijalnoj međupopisnoj dinamici tih kontingenata. Naime, dok su za ukupan broj ženskog stanovništva verižni indeksi u svim međupopisnim razdobljima između 1953. i 1991. bili iznad razine 100,0 odnosno pokazali su porast iako uz tendenciju sukcesivnog smanjivanja tog porasta kod broja žena u fertilnoj dobi, samo je u razdoblju 1961.-1971. iskazan porast njihova broja, dok je za ostala međupopisna razdoblja registrirano smanjenje njihova broja i to već nakon 1971. godine.

Proizlazi dakle, da su u pogledu kretanja broja žena u fertilnoj dobi kao značajne demografske determinante reprodukcije stanovništva, u ukupnom razdoblju 1953.-2001. godine, izražena dva diferencirana razdoblja: (1) u razdoblju između 1953. i 1971. zabilježeno je brojčano povećanje fertilnog kontingenta žena, što je uz iste ostale čimbenike, djelovalo u smjeru porasta ukupnog fertiliteta, odnosno njegove opće stope. Međutim, budući da je opća stopa fertiliteta u tom gotovo četrdesetgodišnjem razdoblju pokazala opadanje (kao i opća stopa nataliteta i prirodnog prirasta), logično je da su druge odrednice reprodukcije stanovništva, koje su djelovale u suprotnom smjeru, odnosno na smanjenje fertiliteta, imale veći ponder; (2) u razdoblju između popisa 1971. i 2001. zabilježeno je smanjenje broja ženskog stanovništva u fertilnoj dobi života. To je smanjenje tendencijski relevantno (iako podaci tih dvaju popisa nisu posve usporedivi), a djelovalo je, uz iste druge čimbenike, u smjeru daljnjeg smanjivanja fertiliteta, koji je u tom desetljeću, rapidno opadao. Znači da su se u razdoblju 1971.-2001. u odnosu na razdoblje 1953.-1971., ukupni demografski uvjeti za realizaciju plodnosti znatno pogoršali.

Promjene u dobnoj strukturi ženskog stanovništva u fertilnoj dobi čine drugu demografsku determinantu reprodukcije stanovništva. Promjene i procesi nastali u njoj umnogome objašnjavaju iskazane tendencije u kretanju stopa nataliteta i fertiliteta (općih i specifičnih). Osnovne značajke tih promjena pokazuju slijedeće tablice. (Vidjeti tablicu br. 4. i 5.).

Tablica 4.

Žensko stanovništvo u fertilnoj dobi (15-49 godina) prema petogodišnjima, u popisima od 1953. do 1991. i 2001. godine

Godina popisa	Broj žena (15-49 god)	od toga u godinama				
		15-19	20-24	25-29	30-34	35-49
1953.	1.094.259	188.546	189.907	177.877	149.381	388.548
1961.	1.064.914	145.320	165.623	177.634	174.997	401.340
1971.	1.174.488	192.318	176.308	134.871	162.043	508.948
1981.	1.152.704	165.133	178.791	181.347	167.840	459.593
1991.	1.149.407	159.381	157.609	169.648	180.658	482.111
-	-	-	-	-	-	-
2001.*	1.080.121	145.931	149.892	145.831	147.511	490.957

* Podaci popisa 2001. godine nisu precizno usporedivi s podacima prethodnih popisa zbog promjene popisne koncepcije u popisu 2001. godine.

Izvor: Knjige popisa stanovništva

Tablica 5.

Dobna struktura ženskog stanovništva u fertilnoj dobi, u popisima od 1953. do 1991. i 2001. godine

Godina popisa	Broj žena (15-49 g.)	od toga					- u %
		15-19 g.	20-24 g.	25-29 g.	30-34 g.	35-49 g.	
1953.	100	17,2	17,4	16,3	13,7	35,5	
1951.	100	13,6	15,6	16,7	16,4	37,7	
1971.	100	16,4	15,0	11,5	13,8	43,3	
1981.	100	14,3	15,5	15,7	14,6	39,9	
1991.	100	13,9	13,7	14,8	15,7	41,9	
-	-	-	-	-	-	-	
2001.*	100	13,5	13,9	13,5	13,6	45,5	

* Ibidem, bilješka u tablici br. 5.

Izvor: Ibidem, tablica br. 5.

Podaci u tim tablicama pokazuju da je temeljni proces koji se odvija u dobnoj strukturi fertilnog kontingenta žena u Hrvatskoj, proces njegovog starenja. Broj i udio generacija žena u mlađoj, za reprodukciju stanovništva temeljnoj dobi (15-29 godina), u razdoblju 1953.-1991. godine i dalje do 2001. godine, se smanjuje, dok se istodobno broj i udio žena u starijem dijelu fertilne dobi (35-49 godina), gotovo zanemarivog značenja za biološku reprodukciju, povećava. Starenje fertilnog kontingenta ženskog stanovništva dobro ilustriraju sljedeći podaci i odnosi: broj žena u fertilnoj dobi između 1953. i 1991. godine porastao je za ukupno 55.148 ili za 5,0%; broj žena u dobnim grupama s najvećom potencijalnom biološkom plodnosti (20-24 i 25-29 godina)

smanjio se istodobno za ukupno 40.257 ili za 11,0%; broj žena u dobi relativno manje plodnosti, tj. u dobi 30-34 godine, porastao je za 31.277 ili za 20,9%, a broj žena u dobi izrazito niske plodnosti (u dobi 35 do 49 godina) istodobno je porastao za ukupno čak 93.563 ili za 24,1%. Znači da je porast ukupnog broja žena u fertilnoj dobi u tom razdoblju bio pod isključivim utjecajem porasta broja žena u starijim fertilnim dobnim grupama, iznad 30 godina, a osobito iznad 35 godina. Te odnose potvrđuju i podaci o starosnoj strukturi fertilnog kontingenta stanovništva u Hrvatskoj između 1953. i 1991. godine. Udio mlađih dobnih grupa u ukupnom fertilnom kontingentu je značajno opadao, a onih starijih je rastao: udio žena u dobi 15-19 godina smanjio se između 1953. i 1991. sa 17,2% na 13,9%, u dobi 20-24 godine smanjio se sa 17,4% na 13,7%, u dobi 25-29 godina sa 16,3% na 14,8%, - dakle, udio žena u dobi najveće potencijalne plodnosti, onih u dobi 20-29 godina smanjio se u ukupnom fertilnom kontingentu s 50,5% 1953. na 42,4% 1991. godine. Istodobno se udio žena u dobnim grupama niskog i vrlo niskog fertiliteta (30-49 godina) u ukupnom fertilnom kontingentu povećao s 49,2% u 1953. na 57,6% u 1991. godini.

U posljednjem međupopisnom desetljeću, 1991.-2001., starenje fertilnog kontingenta se nastavlja. Dalje se smanjuje ukupni fertilni kontingent žena (koji je počeo opadati već nakon 1971. godine¹¹), i to s 1.149 tisuća na oko 1.080 tisuća (ukupno za oko 6% tisuća ili za 6%). Pri tome napominjemo da se broj i udio žena u mlađim dobnim grupama (15-19, 20-24 te 25-29 godina) smanjio s 487 tisuća na oko 442 tisuće (ukupno za oko 45 tisuća ili za 9,2%); priključuje im se značajno smanjenje broja žena u dobi 30-34 godine (kojih je broj između 1953. i 1991. stalno rastao) i to s 181 tisuće na oko 147 tisuća (što znači smanjenje za oko 34 tisuće ili za 18,3%). Istodobno se broj žena u dobi vrlo niske plodnosti (35-49 godina) povećao s 482 tisuće na oko 491 tisuću (ukupno za oko 9 tisuća ili za 1,8%). Između 1991. i 2001. godine se udio žena u ukupnoj dobnj grupi 15-29 godina smanjio s 42,4% na oko 40,9%, udio žena u dobi 30-34 godine s 15,7% na oko 13,6%. Udio žena u najstarijoj fertilnoj dobnj grupi, tj. 35-49 godina, povećao se s 41,9% na oko 45,5%. Ako im dodamo udio žena u dobi 30-34 godine, proizlazi da se između 1991. i 2001. udio žena u dobi niske i vrlo niske plodnosti (30-34 i 35-49 godina) u ukupnom fertilnom kontingentu žena povećao s 57,6% na oko 59,1%.

Prema tome, u Hrvatskoj se, usporedno sa starenjem ukupnog stanovništva, intenzivno nastavlja proces starenja ženskog stanovništva u fertilnoj dobi, što se pokazalo kao važna determinanta reprodukcije stanovništva u gotovo polustoljetnom razdoblju između 1953. i 2001. godine. Taj je čimbenik, zajedno sa smanjivanjem ukupnog broja ženskog stanovništva u fertilnoj dobi, djelovao na iskazano smanjenje opće stope nataliteta i fertiliteta. Prema tome, obje navedene demografske determinante reprodukcije stanovništva djelovale su na smanjenje nataliteta/fertiliteta odnosno na opadajuću reprodukciju ukupnog stanovništva u Hrvatskoj.

¹¹ U međupopisnom razdoblju 1971.-1981. godine fertilni kontingent žena u Hrvatskoj smanjio se s 1.175 tisuća na 1.153 tisuće (za 22 tisuće ili za 1,9%), a između 1981. i 1991. godine – s 1.153 tisuće na 1.149 tisuća (za 4 tisuće ili za 0,4%).

Specifične stope fertiliteta prema dobi odnosno prema starosti majke¹² pod jakim su utjecajem brojnih društvenih čimbenika, pa čine društvenu odrednicu reprodukcije stanovništva. Na njihovu brojčanu razinu ne djeluju promjene u dobnoj strukturi, koje su inače glavna odrednica brojčane razine opće stope nataliteta i fertiliteta, već su one egzaktan indikator reprodukcijskog ponašanja ženskog stanovništva u pojedinim dobnim grupama. Na razinu tih stopa u pojedinim dobnim grupama djeluje opća zakonitost promjene fertiliteta prema starosti majke. Ali je razina tih stopa u pojedinim dobnim grupama, u raznim gospodarskim uvjetima i socio-kulturnim sredinama pod različitim utjecajem mnogih društvenih čimbenika, napose razine obrazovanja žena, koji u datom razdoblju, djeluju na reprodukcijsko ponašanje stanovništva. Sljedeća tablica pokazuje bitna obilježja specifičnih stopa fertiliteta prema dobi za Hrvatsku (Vidjeti tablicu br. 6.)

Tablica 6.

Specifične stope fertiliteta prema dobi u Hrvatskoj
 u odabranim godinama između 1950. i 2001. godine

- na 1000

Starost majke	Godina							
	1950.	1960.	1970.	1980.	1990.	1995.	2000.*	2001.*
15-19	36,9	44,0	46,9	45,4	29,0	19,6	15,8	15,4
20-24	166,4	153,1	133,6	159,3	131,0	101,1	83,3	72,1
25-29	163,2	122,3	96,9	107,3	114,0	108,3	92,9	97,6
30-34	115,1	70,7	53,1	50,8	48,2	60,5	57,8	61,9
35-39	70,2	35,9	22,5	17,2	15,5	22,0	24,2	24,0
40-44	31,5	12,7	5,9	4,2	2,8	4,4	5,3	4,3
45-49	4,0	1,1	0,6	0,3	0,2	0,3	0,3	0,2

* Vidjeti za 2000. i 2001. godinu napomenu u bilješki br. 10

Izvor: Knjige Demografske statistike

Podaci pokazuju opća svojstva promjena reprodukcijskog ponašanja našeg stanovništva. Prema prosječnoj tendenciji kretanja specifičnih stopa fertiliteta prema dobi majke, pokazuje se da su se one u ukupnom razdoblju 1950.-2001. u gotovo svim petogodišnjim dobnim grupama fertitilne dobi smanjivale. Slijedi da je opadanje opće stope nataliteta i opće stope fertiliteta bilo pod utjecajem smanjivanja specifičnog fertiliteta žena u pojedinim dobnim grupama, i to napose u onima koje obilježava najveća potencijalna biološka plodnost (20 do 29 godina). Prema tome, pored navedenih demografskih odrednica, osobito starenja fertilnog kontingenta, za smanjivanje opsega reprodukcije stanovništva u Hrvatskoj značajnu su ulogu imale promjene u reprodukcijskom ponašanju stanovništva iskazane u smanjivanju

¹² Specifične stope fertiliteta prema dobi (prema dobi majke) računaju se za pojedine petogodišnje (rjeđe jednogodišnje) dobne grupe u rasponu od 15 do 49 godina.

specifičnih stopa fertiliteta prema dobi, koje je odraz promjena u ukupnim radnim, životnim i ukupnim društveno-gospodarskim prilikama života.

S aspekta promjena u tipu reprodukcije stanovništva, osobito promjena koje nastaju prilikom prijelaza kasnotranzijskog u posttranzicijski tip reprodukcije, imajući u vidu demografsko-statističke kriterije karakteristične za smjenu jedne etape drugom, mogu se u razdoblju 1950.-2001. godine razlikovati dva karakteristična razdoblja. Prvo je razdoblje između **1950. i 1990.** godine, a drugo između **1990.-2001.** godine. U prvom razdoblju specifične stope fertiliteta prema dobi su u gotovo svim petogodišnjim dobnim grupama (osim u dobi 15-19 godina) opadale. U onim dobnim grupama koje su od važnosti za biološku reprodukciju stanovništva (20-24 i 25-29 godina) brojčana razina tih stopa bila je relativno niska. Najniža je bila za te dobne grupe u 1970. godini, što odgovara tzv. efektu pomaka generacija (smjene brojnijih manje brojnim generacijama). Važno je naglasiti da je brojčana razina specifičnih stopa fertiliteta prema dobi pokazala u razdoblju 1950.-1990. godine jasnu tendenciju sužavanja raspona dobnih granica rađanja i to s raspona od ukupno 15 godina, tj. od 20-35 godina (kada su specifične stope fertiliteta za dobne grupe 20-24, 25-29 te 30-34 godine nadvisile kritičnu razinu od 100,0) na raspon dobi od 10 godina (od 20 do 29 godina). To je osobito izraženo u šezdesetim, sedamdesetim i osamdesetim godinama prošlog stoljeća. Pri tome brojčanu razinu tih stopa iznad razine 100,0 nalazimo u tim godinama samo u dobnim grupama 20-24 i 25-29 godina,¹³ uz napomenu da s obzirom na veličinu, odnosno brojčanu razinu te stope, veći udio u ukupnom broju živorođene djece ima dobna grupa 20-24 godine, uz postupnu tendenciju smanjenja njezinog značenja odnosno pondera za ukupnu rodost. Tada je težište fertiliteta još uvijek bilo na mlađoj dobi (20-24 godine), što je u skladu sa tadašnjom nižom prosječnom dobi žene pri rođenju prvog djeteta. U razdoblju 1950.-1990., zanimljiva je činjenica da je specifična stopa fertiliteta u najmlađoj dobi (15-19 godina) prvo postupno rasla i to s 36,9 promila u 1950. godini na 49,7 u 1976., nakon koje je godine sve do 1986. postupno opadala, ali je još uvijek bila veća nego 1950. godine. Porast specifične stope fertiliteta u dobi 15-19 godina u navedenim godinama objašnjava se trima čimbenicima i to: relativno niskom prosječnom godinom ulaska žene u brak, niskom prosječnom dobi žene pri rođenju prvog djeteta i zabilježenim porastom broja sklopljenih brakova žena u dobi 16-19 godina. U 1986., ta je stopa iznosila 36,3 promila, dakle smanjena je ispod njezine razine u 1950. godini.¹⁴ Nakon 1986. godine otpočinje njezino značajno smanjivanje. Međutim, porast fertiliteta u toj dobnjoj grupi imao je relativno slab utjecaj na broj rođene djece zbog niske razine te stope.

Proizlazi dakle da demografske odrednice u navedenom razdoblju nisu djelovale u istom smjeru. Vidjeli smo da se ukupan broj žena u fertilnoj dobi između 1953. i 1971. povećao; u 1981., u odnosu na 1971. godinu, iako se smanjio, bio je još uvijek veći nego

¹³ Jedino je u 1970. godini, kako pokazuje tablica, specifična stopa fertiliteta za dobnu grupu 25-29 godina bila ispod 100,0, tj. iznosila je 96,9 na 1000 žena te dobi, da bi se u sljedećim godinama ponovno povećala na razinu nešto iznad 100,0.

¹⁴ Vidjeti. Statistički godišnjak SR Hrvatske, 1989., Državni zavod za statistiku, Zagreb

1953. godine. To je sa svoje strane djelovalo, uz ostale iste uvjete, u pravcu porasta općih stopa nataliteta i fertiliteta. Promjene u starosnoj strukturi fertilnog ženskog stanovništva djelovale su u suprotnom smjeru, jer je starenje tog kontingenta, djelovalo na smanjenje nataliteta i činilo je bitnu dugoročnu odrednicu smanjivanja reprodukcije stanovništva. U tom su smjeru istodobno djelovale i promjene u reprodukcijskom ponašanju stanovništva izražene preko smanjivanja specifičnih stopa fertiliteta prema dobi, koje je bilo uvjetovano mnogim društvenim čimbenicima (društveno-gospodarskim, socio-kulturnim, socio-psihološkim). Oni su u tom razdoblju utjecali na promjene u uvjetima života i rada obitelji i njenih članova (masovni prijelaz stanovništva iz sela u grad i masovno zapošljavanje žena u nepoljoprivrednim, sekundarnim, a osobito u tercijarnim djelatnostima, što je, uz ostalo, uvjetovalo promjene u uvjetima života i rada žena i u stavovima odnosno motivima mladih ljudi prema broju djece u obitelji, dakle i prema reprodukciji stanovništva).

Imajući na umu oscilacije u promjenama specifičnih stopa fertiliteta prema dobi, ukupno razdoblje 1950.-1990. može se iz analitičkih i sadržajnih razloga podijeliti u tri podrazdoblja: (a) podrazdoblje 1950.-1970. godine, (b) podrazdoblje 1970.-1980. godine, i (c) podrazdoblje 1980.-1990. godine. U prvom podrazdoblju specifične stope fertiliteta prema dobi opadale su u svim petogodišnjim dobnim grupama, osim u grupi 15-19 godina. Pri tome je intenzitet smanjivanja tih stopa rastao upravo proporcionalno s porastom starosti majke. U drugom podrazdoblju dolazi do obrata u kretanju tih stopa. Specifične stope fertiliteta u dobnim grupama do 30-te godine (15-19, 20-24 i 25-29 godina) porasle su u odnosu na njihovu razinu iz 1970., ali su bile na znatno nižoj razini nego 1960., a naročito u odnosu na 1950. godinu. Taj je porast bio najjače izražen u dobi najvećeg fekonditeta (22-29 godina), što je znatno djelovalo na brojčanu razinu općih stopa nataliteta i fertiliteta, te na stope reprodukcije (bruto i neto stope). Određeni porast općih stopa nataliteta i fertiliteta u tom podrazdoblju te njihova stabilizacija na graničnoj posttranzicijskoj razini (između 14 i 15 promila), zajednički su uvjetovale demografske i društvene odrednice reprodukcije stanovništva, koje su rezultirale stvaranjem relativno povoljnijih uvjeta za reprodukciju. U pogledu demografskih odrednica valja upozoriti da su u tom desetljeću (između 1970. i 1980.) u fertilnu dob ušle relativno brojnije generacije rođenih u kompenzacijskom razdoblju, u uvjetima poslijeratnog višeg nataliteta. I da je primjerice u tom desetljeću reprodukcijsko ponašanje iskazano preko specifičnih stopa fertiliteta prema dobi ostalo nepromijenjeno, sama činjenica povećanja fertilnog kontingenta ženskog stanovništva omogućila bi povećanje broja rođene djece. Međutim, kako ćemo kasnije vidjeti, pozitivno djelovanje ove demografske odrednice reprodukcije stanovništva bilo je samo privremenog značenja, tj. bilo je odraz vremenski ograničenog priljeva brojnijih generacija iz razdoblja «kompenzacije». Već je u 1980-im godinama došlo do promjena u tom pogledu. Društveno-ekonomski čimbenici tada su također bili relativno povoljni za reprodukciju: tada je naime zakonski omogućeno produženje roditeljskog dopusta (na jednu godinu), date su neke poreske olakšice ovisno o broju djece, došlo je do poboljšanja zdravstvene zaštite majke i djeteta, posebno perinatalne zaštite, a i stambena je politika bila povoljnija za veće obitelji (tzv. socijalni stanovi).

U trećem podrazdoblju, između 1980. i 1990., u fertilnu dob ušle su malobrojnije generacije rođene u uvjetima nižeg fertiliteta iz druge polovice 1950-ih, a napose iz 1960-ih godina, pa je efekat promjena u dobnoj strukturi djelovao u pravcu smanjivanja općih stopa nataliteta i fertiliteta. Naime, između 1981. i 1991., kako pokazuju podaci popisa stanovništva, započeo je značajniji trend smanjivanja ukupnog broja žena u fertilnoj dobi i intenziviralo se starenje dobne strukture tog kontingenta. Od godine 1981. započinje smanjivanje broja žena u dobi 15-19, 20-24, 25-29 i 30-34 godine, a povećava se broj žena u dobi «35 i više godina».¹⁵ Također, u tom se podrazdoblju nastavilo smanjivanje specifičnih stopa fertiliteta prema dobi u svim dobnim grupama, uz napomenu da je 1990., prema 1980. godini, zabilježen značajan pad te stope u dobi 20-24 godine (s 159,3 na 131,0 promila). Specifična stopa fertiliteta u dobi 25-29 godina je istodobno porasla, što označava početak dugoročnog trenda pomaka **težišta** fertiliteta u Hrvatskoj iz dobne grupe 20-24 godine u dobnu grupu 25-29 godina, a što je vezano uz tendenciju povećanja prosječne dobi žena pri ulasku u brak i pri rođenju prvog djeteta. Dakle, već nakon 1981. godine sve tri analizirane odrednice reprodukcije stanovništva u Hrvatskoj djeluju zajednički, i to u istom smjeru, na smanjivanje njezinog obujma.

U drugom karakterističnom razdoblju unutar ukupnog razdoblja 1950.-2001., tj. u razdoblju **1990.-2001.**, nastavljaju se navedene strukturne promjene, s tim da se broj žena sada smanjuje u svim petogodišnjim dobnim grupama do 35 godina, dakle i u dobi 30-34 godine, a raste jedino u dobi 35-49 godina! Znači, pojačava se tendencija smanjivanja ukupnog broja žena u fertilnoj dobi, pojačano se nastavlja proces starenja fertilnog kontingenta kao i smanjivanje specifičnih stopa fertiliteta u mlađim dobnim grupama. Valja naglasiti da je desetljeće 1990-ih godina za reprodukciju stanovništva u Hrvatskoj umnogome bilo specifično, i to iz dva razloga: (1) ratna agresija na Hrvatsku početkom 1990-ih godina onemogućila je, zbog ratnih gubitaka mladih ljudi koji su pristizali u fertilnu dob, očekivani efekt pomaka generacija, tj. određenog povećanja priljeva mladih povezano uz nešto veći natalitet između 1970. i 1980. godine. Rat je dakle ubrzao od ranije nepovoljne trendove u svim sastavnicama reprodukcije stanovništva; (2) u tom su razdoblju došla do izražaja posttranzicijska obilježja reprodukcije stanovništva, osobito pojava **starenja fertiliteta** (odnosno njegove dobne strukture), te djelovanja društvenih odrednica na daljnje smanjivanje specifičnih stopa fertiliteta prema dobi i pomicanja težišta fertiliteta na starije dobne grupe¹⁶ (preko 30 odnosno 35 godina). (Council of Europe, 2002.).

Najjednostavniji pokazatelj reprodukcije stanovništva je stopa prirodnog prirasta, koja je, kako smo vidjeli, u Hrvatskoj između 1950. i 2000. radikalno smanjena (s 12,5 promila 1950. na 0,7 promila 1990.), te je doživjela prijelaz u stopu prirodnog

¹⁵ Vidjeti tablicu br. 3. (u ovom članku).

¹⁶ Specifične stope fertiliteta u dobnim grupama 15-19, 20-24, 25-29 godina su niske brojčane razine i u opadanju, a povećavaju se u starijim dobnim grupama fertilne dobi (30-34, 35-39 i 40-44 godine) koje su, s obzirom na vrlo nisku razinu fekunditeta karakterističnu za žene starije fertilne dobi, od minornog značenja za veličinu reprodukcije stanovništva.

smanjenja, koja je 2002. godine iznosila – 2,4 promila. Analogno kretanju odnosno promjeni stope prirodne promjene iz stope prirasta

u stopu smanjenja, - stope reprodukcije stanovništva i totalna stopa fertiliteta, također su smanjene na brojčanu razinu koja više ne osigurava obnavljanje generacija.

Tablica br. 7 obuhvaća dvije vrste pokazatelja reprodukcije: stope reprodukcije (bruto i neto) koje su pokazatelji reprodukcije ženskog stanovništva, te totalnu stopu fertiliteta, koja je pokazatelj reprodukcije ukupnog stanovništva. Navedeni pokazatelji sugeriraju nekoliko zaključaka koji su relevantni za ocjenu razine i toka procesa reprodukcije stanovništva u Hrvatskoj u razdoblju 1950.-2000. godine. Pri tome imamo na umu da se u demografskoj teoriji pod pojmom zamjenska razina reprodukcije ženskog stanovništva smatra stanje u kojem je neto stopa reprodukcije pala na kritičnu razinu od 1,0, dok se pod vrlo niskom razinom reprodukcije stanovništva smatra ona razina pri kojoj je ta stopa već pala ispod brojčane vrijednosti 1,0, dakle kada se radi o opadajućoj reprodukciji ženskog stanovništva. U slučaju reprodukcije ukupnog stanovništva razina «zamjene» generacija osigurana je ako totalna stopa fertiliteta iznosi 2,1, a ako je ona ispod te vrijednosti radi se o opadajućoj reprodukciji ukupnog stanovništva.

Tablica 7.

Pokazatelji reprodukcije stanovništva u Hrvatskoj po odabranim godinama (od 1950. do 2001.)

Pokazatelji reprodukcije	G o d i n a						
	1950.	1960.	1970.	1980.	1990.	2000.*	2001.*
- Bruto stopa reprodukcije	1,49	1,07	0,88	0,93	0,82	0,67	0,67
- Neto stopa reprodukcije	1,27	0,92	0,81	0,89	0,79	0,66	0,66
- Totalna stopa reprodukcije	2,52	2,16	1,79	1,90	1,69	1,39	1,38

* Za 2000. i 2001. godinu vidjeti napomenu u bilješki br. 11. (ovoga rada)

- 1) Bruto stopa reprodukcije označava broj živorođenih djevojčica koje bi u toku svog fertilnog razdoblja rodila sada rođena djevojčica, pod uvjetom da doživi 49-u godinu života.
- 2) Neto stopa reprodukcije označava broj živorođenih djevojčica koje bi u toku svog fertilnog razdoblja rodila sada rođena djevojčica, uz uzimanje u obzir specifičnog mortaliteta pod dobi žena u toku fertilnog razdoblja.
- 3) Totalna stopa fertiliteta predstavlja prosječan broj djece koji bi jedna žena rodila u svom fertilnom razdoblju, uz pretpostavku da doživi kraj tog razdoblja (49-u godinu života).

Promjene bruto i neto stopa reprodukcije i totalne stope fertiliteta u navedenom razdoblju indiciraju da su parcijalni procesi (generacijske) depopulacije u Hrvatskoj započeli relativno rano (Wertheimer-Baletić, 1981.). Tako je proces generacijske depopulacije ženskog stanovništva (proces reprodukcijske depopulacije) započeo već

krajem 1950-ih godina, preciznije već godine 1958., kada je neto stopa reprodukcije prvi puta poslije Drugog svjetskog rata pala ispod kritične razine od 1,0 (iznosila je 0,97). Vrijedno je napomenuti, da je neto stopa reprodukcije između 1959. i 1964. godine opadala (1964. je iznosila 0,93), da bi u 1965. i 1966. ponovno porasla do razine zamjene (iznosila je u obje godine 1,01). Nakon 1966. godine započinje dugoročni kontinuirani trend njenog smanjivanja odnosno procesa reprodukcijske depopulacije. U 1990. ona je iznosila 0,79, a u 2000. i 2001. godini 0,66.¹⁷ Do istog zaključka dovodi analiza kretanja totalne stope fertiliteta kao pokazatelja generacijske reprodukcije ukupnog stanovništva.¹⁸ U demografskoj je teoriji poznato da brojčana vrijednost totalne stope fertiliteta od 2,1 djece prosječno po jednoj ženi u fertilnoj dobi osigurava obnavljanje generacija u istom opsegu, tj. jednostavnu reprodukciju stanovništva. U Hrvatskoj je ta stopa već krajem 1960-ih godina, preciznije od godine 1968., dakle relativno rano, smanjena ispod razine obnavljanja generacija, tj. ispod 2,1. Između 1970. i 1980. je nešto porasla, da bi nakon 1980. godine kontinuirano opadala, a nakon 1990. godine Hrvatska se prema brojčanoj razini te stope svrstala među europske zemlje s vrlo niskom razinom fertiliteta (ispod 1,5).

Proizlazi prema tome da su u Hrvatskoj parcijalni (generacijski) procesi depopulacije zajednički (kako kod ženskog, tako i kod ukupnog stanovništva) u tijeku već od kraja 1960-ih godina, da su 1990-ih godina, povezano uz rat, dakle eksternim faktorima, ubrzani, te da se nesmanjenom snagom inercije nastavljaju i u prvim godinama 21. stoljeća. Ti su procesi nakon 1991. godine pojačani na razini cijele Hrvatske pojavom prirodne depopulacije i procesom ukupne depopulacije (u kojoj pored prirodne, sudjeluje i negativna migracijska komponenta). Obilježja dobne strukture stanovništva u popisu 2001. godine, koja ukazuju na produbljivanje postojećih disproporcija među velikim dobnim grupama (mladi, radno-sposobni, stari) i na intenziviranje procesa starenja ukupnog stanovništva i svih relevantnih funkcionalnih dobnih kontingenata, čine problem reprodukcije stanovništva (u užem smislu) u Hrvatskoj izrazito nepovoljnim za daljnji demografski i društveno-gospodarski razvitak. Ako se uzme u obzir i situacija u domeni migracije, odnosno postojeći negativni saldo migracije, tada problematika reprodukcije stanovništva (u širem smislu) dobiva šire značenje i pokazuje se kao još jači dugoročan ograničavajući čimbenik ukupnog razvoja.

4. Umjesto zaključka

Zbog vrlo niske razine nataliteta, odnosno fertiliteta, u Hrvatskoj postavlja se sljedeće pitanje: kako ograničiti i smanjiti djelovanje onih društveno-gospodarskih i drugih čimbenika koji u suvremenim uvjetima života i rada uzrokuju nizak i opadajući natalitet i fertilitet i opadajuću reprodukciju stanovništva? Populacijska politika trebala bi, kao u nekim drugim zemljama u sličnoj situaciji (primjerice kao u Francuskoj), biti usmjerena na ublažavanje i uklanjanje tih, za reprodukciju stanov-

¹⁷ Za 2000. i 2001. godinu dana je procjena autora.

¹⁸ Totalna stopa fertiliteta smatra se najboljim pokazateljem generacijske reprodukcije ukupnog stanovništva, iako i ona ima isti metodološki nedostatak kao i bruto stopa reprodukcije jer apstrahira od mortaliteta žena u fertilnoj dobi.

ništva, napose za oporavak nataliteta, ograničavajućih čimbenika. U posttranzicijskim demografskim uvjetima razvoja stanovništva, prioritet pripada politici društva prema povećanju nataliteta, uz stabilnu politiku usmjerenu na smanjivanje mortaliteta, u svim, a napose u kritičnim, dobnim uzrastima (dojenčad, mala djeca). Radi se prije svega o potrebi društvene podrške natalitetu mjerama u svim onim posebnim politikama koje omogućavaju stvaranje povoljnih uvjeta za reprodukciju stanovništva sukladno društveno-gospodarskom poželjnom kretanju ukupnog stanovništva, s ciljem postizanja željenog broja djece i ublažavanja te otklanjanja neodrživih i rastućih disproporcija među velikim dobnim grupama. (Wingen, 2002.). Ali pri koncipiranju populacijske politike, u našim specifičnim demografskim i razvojnim uvjetima, ne bi se smjela zanemariti problematika migracije i njezinih sastavnica. Jer politika migracije čini ex definitione sastavni dio cjelovite populacijske politike. Migracijsku politiku u unutrašnjoj migraciji, valja usmjeravati prema cilju što uravnoteženijeg prostornog razmještaja stanovništva povezano uz regionalnu politiku gospodarskog razvoja, posebice imajući u vidu sadašnji prostorni urbano-ruralni «polarizirani» razmještaj stanovništva. U području vanjske migracije, uz stvaranje uvjeta za povratak ljudi u radnoj dobi, treba staviti naglasak na stvaranje uvjeta za smanjivanje odljeva odnosno emigracije mladih ljudi, posebno onih obrazovanih, koji je u tijeku. Adekvatan gospodarski razvoj, s višom stopom rasta i adekvatno strukturiran, najsigurnije je sredstvo za destimuliranje tog iseljavanja kojim Hrvatska gubi dragocjeni ljudski kapital i razvojni potencijal.

Literatura

1. Chesnais, J.C., «Below Replacement Fertility in European Union (EU-15): Facts and Policies, 1960-1997», Review of Population and Social Policy», No.7, 1998.
2. Council of Europe, «Recent Demographic Developments in Europe», 1992., 2000., 2001., 2002., Strasbourg
3. Kohler, H.P., Billary C.F., Ortega, J.A., «Towards a Theory of Lowest-Fertility», Working Paper, WP 2001.-032, Max Planck Institut Demographic Research, Rostock, 2001.
4. Lutz, W., Brian O'Neal, Scherbov, S., «Europe's Population at Turning Point», IIASA and Vienna Institute of Demography of the Austrian Academy of Science; obj. u «Science», 28. March 2003.
5. Prioux, F., Recent Demographic Developments in France, Population, No. 4-5/2003.
6. UN, Population Division, «Patterns of Fertility in Low Income Settings», Population Newsletter no. 55., 1993., New York
7. UN, Population Division, «Replacement Migration: Is it Solution for Declining and Ageing Population?», New York, 2000.
8. van de Kaa, D., «Europe's Second Demographic Transition», Population Bulletin, Vol. 42, No. 1, 1987.

9. Wertheimer-Baletić, A., «Reprodukcija stanovništva i društveni razvoj», *Žena*, (znanstveni časopis za društvena i kulturna pitanja), br. 2, 1981.
10. Wertheimer-Baletić, A., «Demografske promjene i globalni demografski procesi u Hrvatskoj u poslijeratnom razdoblju», *Encyclopaedia moderna*, God, XIII, br. 2 (38), 1992.
11. Wertheimer-Baletić, A., «Dugoročni demografski procesi u Hrvatskoj u svjetlu popisa stanovništva 2001. godine», *Ekonomija* br. 1, 2003.
12. Wingen, M., «Aktuelle Aspekte der Familienpolitik als bevölkerungsbewusste Gesellschaftspolitik», *Politische Studien*, Heft 381/53, 2002.

Alica Wertheimer-Baletić¹

DETERMINANTS OF POPULATION REPRODUCTION IN CROATIA

ABSTRACT

In this paper we have analysed essential determinants of population reproduction in Croatia in the second half of 20th century. Both natality and mortality tended to decline, but the natality decline, after a shorter period of baby-boom, was more rapid, while the mortality declined more rapidly in the beginning and stagnated in the second part of the period, obviously under the impact of average ageing. The crude birth rate especially fell in 1990th as a consequence of troubled times and the loss of younger people during the independence war. The natural increase of population declined drastically, from 12,5 per thousand in 1950, to 0,7 per thousand in 1990, and to negative rates in the period 1991-2001, with -2,0 per thousand in 2001. The same tendencies are recorded in the total fertility rate and the gross and net reproduction rates, which started to fall earlier and are presently much below replacement level. The factors behind these tendencies are then analysed: the number of women in the fertile age in total population, as well as changes in the age structure of fertile women as a demographic factor, and the decline in age specific fertility rates, as a social factor. All these factors were negative from the standpoint of population reproduction and in recent years resulted in the decline in the total number of population in Croatia.

Key words: *population growth, depopulation, aging of fertile population, population reproduction*

¹ Academic, Croatian Academy of Science and Art (HAZU), Zagreb